

THEODOR W. ADORNO
Kültür Endüstrisi - Kültür Yönetimi

THEODOR W. ADORNO (1903, Frankfurt - 1969, İsviçre) Frankfurt Okulu ya da “eleştirel kuram” olarak bilinen düşünce okulunun en önemli mensuplarından. Frankfurt Üniversitesi’nde (bugünkü Goethe Üniversitesi) felsefe, müzikoloji ve sosyoloji eğitimi aldı. Alban Berg’le kompozisyon üzerine çalıştı, dönemin en önemli eleştirmenlerinden Siegfried Kracauer’la Kant metinlerini inceledi. Frankfurt Okulu’nun diğer önemli figürlerinden Walter Benjamin ve Max Horkheimer’la üniversite yıllarında tanıştı. Benjamin’le bu yıllarda başlayan ve her ikisinin düşüncelerini karşılıklı olarak etkileyen yazışmaları, 1940’ta Benjamin’in ölümüne dek devam etti. 1925’te Viyana’ya giderek Arnold Schönberg ve Anton Webern gibi avantgard bestecilerle çalıştı, Schönberg’in “yeni müziği” üzerine incelemeler kaleme aldı. Frankfurt’ta Kierkegaard üzerine tamamladığı tezinin ardından üniversitede ders vermeye başladı, ancak Nazilerin iktidara gelmesiyle birlikte babasının Yahudi olmasından ötürü 1934’te İngiltere’ye gitmek zorunda kaldı. Horkheimer’ın idaresinde olan ve Nazi rejimi yüzünden New York’a taşınan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nün *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* dergisinde yazıları yayınlandı; özellikle “Caz Üzerine” (1936) adlı metni, daha sonra Horkheimer’la geliştirecekleri “kültür endüstrisi” eleştirisinin nüvelerini içeriyordu. 1938’de Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nde çalışmak üzere New York’a göç etti. ABD’de geçirdiği yıllarda, Horkheimer’la birlikte *Aydınlanmanın Diyalektiği*’ni (1944) yazdı; Avusturyalı sosyolog Paul Lazarsfeld’le kitle iletişim araçlarının etkilerini inceledikleri “Radyo Projesi” üzerinde çalıştı; *Dr. Faustus* adlı romanı için Thomas Mann’a müzik danışmanlığı yaptı; azınlıklara yönelik önyargıları inceleyen ve aynı adla yayınlanan *Otoriter Kişilik* (1950) başlıklı çalışmayı yönetti. Savaşın ardından Frankfurt’a dönerek yeniden buraya taşınan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü’nü yönetti. Önemli yapıtları, *Philosophie der Neuen Musik* (1949, Modern Müziğin Felsefesi); *Dialektik der Aufklärung* (*Aydınlanmanın Diyalektiği*, Horkheimer’la, 2010, Kabalcı); *Minima Moralia* (1951, Metis); *Ästhetische Theorie* (1970, Estetik Kuramı).

sanathayat

DİZİ EDITÖRÜ Ali Artun

Bütün hakiki sanat ve felsefe eserleri, toplumun yaşadığı hayattan kendilerini ayırt etmekle birlikte, her zaman onunla ilişki içinde olmuşlardır. Bu kadar körçesine ve acımasızca kendi kendini tekrar eden hayatın günahlarını reddetmeleri, bağımsızlık ve özerkliklerinde ısrar etmeleri, bilinçsiz de olsa, bir özgürlük vaadini ima eder.

Theodor W. Adorno

THEODOR W. ADORNO

Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi

ÇEVİRENLER

Nihat Ülner - Mustafa Tüzel - Elçin Gen

İletişim Yayınları 1251 • sanathayat dizisi 12
ISBN-13: 978-975-05-0525-6
© 2007 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1-10. Baskı 2007-2016, İstanbul
11. Baskı 2020, İstanbul

•

DİZİ EDİTÖRÜ VE DERLEYEN Ali Artun
YAYINA HAZIRLAYAN Elçin Gen
KAPAK TASARIMI Özlem Özkal - Suat Aysu
KAPAK FİLMİ Mat Yapım
UYGULAMA Hasan Deniz
DÜZELTİ Asude Ekinci
DİZİN Elçin Gen

BASKI Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 45030
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları

SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İÇİNDEKİLER

J. M. BERNSTEIN

Sunuş	7
• Araçsal Akıl ve Kültür Endüstrisi.....	10
• Görmek ve Boyun Eğmek.....	23
• İmkânı Olmayan Bir Pratik: Kültür Eleştirisi.....	28
• Eleştirel Kuram ve Postmodernizm.....	33

THEODOR W. ADORNO

Kültür Endüstrisi - Kültür Yönetimi	45
Kültür Endüstrisi: Kitlelerin Aldatılışı Olarak Aydınlanma	47
Kültür Endüstrisine Genel Bir Bakış	109
Kültür ve Yönetim	121
Dizin.....	151

Sunuş

J. M. BERNSTEIN

Sunuş*

Olumlayıcı bir postmodernist kültür fikri etrafındaki hareketli tartışmalar, bir yandan yüksek modernist sanatın iddialarının kuramsal düzlemde sürekli aşınmasına neden olurken, popüler kültürün (kitle kültürünün) niteliğine ve imkânlarına dair pozitif bir yeniden değerlendirmenin de önünü açtı. Bu eleştirel yeniden değerlendirmeler, çoğunlukla Theodor Adorno'nun kültür kuramına yönelik sürekli bir eleştiri biçiminde karşımıza çıkar. Adorno'nun modernist sanatı tavizsiz bir biçimde savunup kitle kültürünü "kültür endüstrisi"nin ürünü olarak tavizsiz biçimde eleştirdiği açıktır; bu, postmodernizm taraftarları için, kültürün demokratik dönüşümüyle ilgili iddialarını net biçimde ifade etmelerini sağlayan bir tür karşı kutup işlevi görmüştür. Onlara göre Adorno, herkese açık bir kültüre karşılık kendi içine kapalı sanatsal modernizmi savunan bir elitisttir. Eleştirel kuramında sanatsal modernizm projesi-

* Bu metin, J. M. Bernstein'in *Culture Industry* (Routledge, 1991) adlı derlemeye yazdığı sunuştur. Yazarın izniyle yayınlanmıştır.

nin devam etmesi çağrısında bulunur ve kültür endüstrisinin ürünlerinde sadece manipülasyon ile şeyleşmenin izlerini bulur; dolayısıyla bu kuram, eleştirmenlerine göre, kültürün özgürleştirici yönde dönüşüm geçirme imkânlarını barındırmaz.

Adorno'nun ölümünden sonra geçen yirmi yıl içinde kültür ortamının köklü, belki de kendisinin hiç tahmin etmediği değişimler geçirdiğine kuşku yok; ama içinde bulunduğumuz durum, onu savunanların düşündüğü kadar umut vaat edici olmayabilir. Adorno'nun analizlerindeki bazı tarihsel ve sosyolojik ayrıntılar özgül bir bağlam göz önünde bulundurularak ifade edilmiş olsa da, bu, kültürün hal-i pür melaline ilişkin eleştirel teşhisinin bugüne uyarlanamayacağı anlamına gelmez. Adorno'nun kültür endüstrisine dair metinlerinden bir seçme yayınlamaktaki amacımız, onun bu alandaki fikirlerinin daha geniş kesimlerce hakkıyla değerlendirilmesini sağlamak, daha da önemlisi, onun eleştirel kuramı ile postmodernist kültür kuramının iddiaları arasındaki hesaplaşmayı daha sağlam temellere oturtmak. Bu derlemedeki metinler Adorno'nun eleştirel kuramının sadece bir yönünü, yani kültür endüstrisine ilişkin analizlerini ortaya koyuyor ve hepsi de büyük ölçüde meramımı açıkça anlatan metinler. Bu nedenle bu sunuş yazısında, söz konusu analizleri parçası oldukları geniş kuramsal bağlama yerleştirmeye odaklanacak ve Adorno'nun eleştirel kuramında, postmodernizmin iddiaları hakkında daha derin değerlendirmeler yapmamızı sağlayacak analiz güzergâhları önereceğim.

Araçsal Akıl ve Kültür Endüstrisi

Adorno'nun, sanatsal modernizm ile kültür endüstrisi arasındaki derin bölünmeye dair görüşlerini en iyi özetleyen ifadeleri, 3 Mart 1936'da Walter Benjamin'e yazdığı mektup-

ta yer alır, bunlar aynı zamanda onun bu konudaki en bilinen sözleridir. Söz konusu mektupta şöyle der: Yüksek sanat da, sınaî biçimde üretilmiş tüketici sanatı da, “kapitalizmin damgasını taşır, ikisi de dönüşüm unsurları içerir (ama Schönberg ile Amerikan sineması arasında kalan orta terim için bu asla geçerli değildir elbette). Bu ikisi, bir araya geldiklerinde yetemedikleri tam bir özgürlüğün birbirinden ayrılmış iki yarısıdır”.¹

Adorno'nun metinlerini, özellikle kültür endüstrisi üzerine yazdıklarını okurken, ele aldığı fenomene dair nesnel, sosyolojik bir analize girişmediğini akılda tutmak şart. Onun yaptığı, kültür endüstrisi meselesini, toplumsal dönüşüm imkânlarıyla ilişkisi çerçevesinde gündeme getirmektir. Kültür endüstrisi, “tam özgürlüğü” teşvik eden ya da engelleyen potansiyelleri bakımından ele alınmalıdır. Gelgelelim, bu pozitif ya da negatif imkânlar, dolaysız ya da saf bir biçimde mevcut değildir; çünkü değişim imkânlarını saptamamızı sağlayan terimlerin kendileri de dolaysız ya da saf bir biçimde mevcut değildir. Adorno'ya göre sosyoloji, felsefe, tarih ve psikoloji arasındaki işbölümü, bu disiplinlerin çalıştıkları malzemeye içkin ya da bu malzemenin zorunlu kıldığı bir işbölümü değildir; dışardan dayatılmış bir bölünmedir. Örneğin ruh ya da zihin gibi, kendine özgü nesnel özellikleri itibarıyla psikolojinin ya da psikanalizin kavramlarını ve kategorilerini gerektiren ya da bunlara dolaysız biçimde tekabül eden ayrı ve benzersiz bir nesne yoktur; aynı şekilde, kendine özgü nesnel özellikleri itibarıyla sosyolojinin, tarihin ya da felsefenin kavram ve kategorilerine dolaysız biçimde tekabül eden ayrı bir nesne de yoktur. Çeşitli disiplinler arasındaki işbölümünün müsebbibi, yüksek sanat ile kültür endüstrisi arasındaki derin bölünmeye yol açan parçalanma ve şeyleşme kuvvetlerinden başkası değildir.

Bu düşünce, kültür eleştirmeninin yüz yüze olduğu aşıl-
maz zorluğun ikiye katlanmasına yol açıyor: Yüksek sanat
ile kültür endüstrisi ürünlerinin, bir araya geldiklerinde ye-
temedikleri tam özgürlüğün iki ayrı yarısı olmaları yetmez-
miş gibi, kültürün radikal dönüşüm imkânlarını tespit et-
mesi gereken disiplinler de birbirinden kopmuştur. Ador-
no'nun "biraraya geldiklerinde yetememe" teşhisi iki anlam-
lıdır: Kültür endüstrisinin felsefe temelli sosyolojisini, yük-
sek sanatın sosyoloji temelli felsefesini sunar. Bölünmüş
kültürün imkânlarının yetemediği "tam özgürlük", kuram-
sal disiplinler arasındaki, kültürel bölünmeye işaret eden iş-
bölümünün aşılmasını da ima eder.

Adorno'nun kültür endüstrisi üzerine düşünceleri, başın-
dan beri, klasik Marksizm'in tarihsel gelişmeye dair evrimci
şemasının çökmesiyle ortaya çıkan daha geniş bağlam içinde
yer alıyordu. Adorno'ya göre, kapitalist üretim ilişkilerinden
kurtulmuş kapitalist üretim güçlerinin özgür bir topluma gö-
türeceği yolundaki Marksist inanç bir yanılsamaydı. Ona gö-
re sermaye böylesine dolaysız özgürleştirici kuvvetlere ya da
unsurlara sahip değildi; kapitalist gelişmenin, altta yatan ya
da örtük eğilimi bile özgürlüğe değil daha fazla bütünleşme-
ye ve tahakküme yönelikti. Marksist tarih, kapitalizmi, na-
if bir 'özgürlüğün ilerleyişi' anlatısı içine yerleştirmiş, akıl da
tarihi birleştirme ve bütünleştirme girişimi aracılığıyla bu-
nun yardakçısı olmuştu. "Evrensel tarih açıklanmalı ve red-
dedilmelidir. Meydana gelen felaketlerden sonra, ve bizi bek-
leyen felaketlerin ışığında, tarihte daha iyi bir dünya tasarı-
sının tezahür ettiğini ve bu tasarının tarihi bütünleştirdiğini
söylemek, kinik bir yaklaşım olacaktır."² Klasik Marksist ku-
ram, farkında olmadan böylesi bir kinizmi sürdürür. Adorno
sözlerine şöyle devam eder: "Vahşetten insancılığa götüren
bir evrensel tarih yoktur, ama sapandan bombaya götüren
bir evrensel tarih vardır. Bu tarih, örgütlenmiş insanlığın ör-

gütlenmiş insanların karşısına çıktığı topyekûn tehditte, süreksizliğin özünde son bulur.”

Adorno'ya göre Batı rasyonalizminin gerçekleşmesini sosyalizm değil faşizm temsil eder, çünkü aklın bütünleştirme ve birleştirme yoluyla tahakküm kurmasını devam ettirir. Bu görüş, faşizme dair tamamen ikna edici bir analiz sunamaz; ama Adorno bu sayede, liberal kapitalizmin, yerini araçsal aklın hükümrancılığı altında daha şeyleşmiş bir toplumsal düzene bırakacağını görmüştür. Eserleri çoğaltılmak ve kitlesel olarak tüketilmek üzere üreten kültür endüstrisi, “serbest” zamanı, yani sermayenin sultanı altında elde kalan özgürlük alanını, boş zamanın dışındaki üretim alanında hüküm süren mübadele ve eşdeğerlik ilkeleriyle uyumlu olarak örgütler; kültürü, herkesin arzularını tatmin etme hakkını gerçekleştirilmesi olarak sunarken, gerçekte toplumun negatif bütünleşmesini devam ettirir. Adorno hiçbir metninde kültür endüstrisini faşizmin siyasi zaferiyle özdeşleştirmez; ama açıktan ya da dolaylı olarak şuna işaret eder: Faşizmin siyasi yoldan gerçekleştirdiği baskıcı birleştirmenin liberal demokratik devletlerdeki muadili, kültür endüstrisinin toplumu etkili biçimde bütünleştirmesidir. Kültür endüstrisine ilişkin bu analogik yorum, “tam özgürlük” fikrinin sağladığı referans çerçevesine dayanır.

Adorno kültür endüstrisi kuramının temel ilkelerini “Müziğin Fetiş Niteliği ve Dinlemenin Geriliği” (1938) adlı makalesinde formüle etmiştir. Bu metin en iyi, Benjamin'in “Mekanik Çoğaltım Çağında Sanat Eseri” adlı makalesine karşı yürütülmüş bir polemik olarak düşünülebilir. Ama Adorno'nun, kültür kuramını ilk kez açık biçimde felsefi ve tarihsel bir bağlama yerleştirdiği metin, Horkheimer'la kaleme aldığı *Aydınlanmanın Diyalektiği*'dir. Bu eser, Aydınlanma'nın kendi kendini yok edişini ana hatlarıyla anlatır. Kitabın ana tezi, insanlığı mitsel güçlerin esaretinden kurtaran ve doğa

üzerinde ilerlemeci bir tahakküm kurmasını sağlayan akılsallığın, içsel doğası aracılığıyla, mite yeniden dönülmesine ve yeni, daha da mutlak tahakküm biçimlerine yol açtığıdır. Aydınlanmış aklın bu geri dönüşe sebebiyet veren özelliği, akılsallığı ve kavrayışı, tikelin evrensel içinde kapsanmasıyla bir tutmasıdır. Bu kapsayıcı ya da araçsal akıl, şeylerin kendilerine özgü niteliklerini, onlara duyusal, toplumsal ve tarihsel biricikliklerini veren özelliklerini göz ardı eder; öznenin amaçlarına ve hedeflerine, kendini korumaya odaklanır. Böylesi bir akılsallık, birbirine benzemeyen (eşit olmayan) şeylere benzer (eşit) muamelesi eder, nesnelere öznelerin (düşünsel olmayan dürtüleri) içinde eritir. Bu eritime, kavramsal düzlemdeki tahakkümdür. Amacı, kavramsal ve teknik hâkimiyet sağlamaktır. Kapsayıcı akılsallık akılsallığın tamamı olarak görülmeye başladığında, tikel olanın kendi başına idrak edilme imkânı ortadan kalkar ve aydınlanmış aklın yolla çıkma nedeni olan amaçların önü tıkanır. Tikeller hakkında hüküm vermenin ve araçlarla amaçlar hakkında akli düşünmenin olanağı kalmayınca, insan amaçlarını gerçekleştirmenin aracı olması gereken akıl başlı başına bir amaç haline gelir, böylece Aydınlanma'nın asıl amaçları olan özgürlüğün ve mutluluğun aleyhine işlemeye başlar.

Modern kapitalist toplumun ekonomik örgütlenişi, araçsal aklın bu nihaî gerçekleşmesinin ve Aydınlanma'nın kendini yok edişinin zeminini sağlar. Kapitalizmde bütün üretim piyasa içindir; mallar insan ihtiyaçlarını ve arzularını karşılamak için değil, kâr elde etmek için, daha fazla sermaye edinmek için üretilir. Kullanımdan ziyade mübadele için üretim, hemen hemen bütün ekonomik formların özelliğidir; ama kapitalist ekonomileri benzersiz kılan özellik, kullanımdan ziyade mübadele için üretimin evrensel bir eğilim olmasıdır. Bu da, birbirine benzemeyen şeylere özdeş muamelesi edilmesinin, amaçlar (sermaye birikimi) uğruna şeylerin içsel özellik-

lerinin dışsal özellikleri haline getirilmesinin sonucudur. Mübadele değerinin kullanım değeri karşısında ağırlık kazanması, aydınlanmış aklın eğilimlerini gerçekleştirir ve katmerlendirir: aydınlanmış akılsallığın, amaçlara yönelen akli engellemesi gibi, kapitalist üretim de kullanım için üretimi engeller; aydınlanmış akılsallığın duyusal tikelliklere kayıtsız ve duyar-sız kalarak tikelleri evrenseller içinde eritmesi gibi, kapitalist üretim de şeylerin kullanım değerini mübadele değeri içinde eritir. Aydınlanmış akılsallık ve kapitalist üretim düşünümün önünü tıkar; Aydınlanma'nın, doğa üzerindeki tahakküme ve mutluluğu gerçekleştirecek araçları sağlama almaya dayanan karşı konulmaz ilerlemesi, aslında karşı konulmaz bir gerilemeye yol açacaktır.

Adorno ile Horkheimer, aklın soykütüğünü çıkarırken Aydınlanma'nın farazî ilerlemesinde sanat ile kültürün rolünü incelerler. Odysseus'un Sirenlerle karşılaşması, onların anlatısında, sanatın modernite içindeki rolüne dair alegorik bir öngörüdür. Sirenlerin, bütün olup bitenleri anlattıkları şarkısı, insanın kendini koruma dürtüsünün yol açtığı ve geleceğe damgasını vuran amansız mücadeleden kurtulmanın mutluluk getireceğini vaat eder. Oysa Sirenlerin büyüleri karşılığında ödettikleri bedel, ölümdür. Kurnaz Odysseus iki kaçış stratejisi tasarlar: Adamları, Sirenlerden uzaklaşana dek kulaklarını balmumuyla tıkayarak var güçleriyle küreklere asılacak, bu sırada kendisi de geminin direğine bağlı duracaktır. Kürekçiler, tıpkı modern işçiler gibi, dikkatlerini işlerinden başka tarafa çekecek her şeye kapalı olacaktır; bu sırada Sirenlerin şarkısının güzelliğini duyabilen Odysseus ise, şarkıda vaat edilen mutluluğa ulaşmaya kalkışmaktan aciz olacaktır:

Sirenlerin cazip çağrılarları arttıkça bağlarının daha da sıkılaştırılmasını tembihler. Tıpkı sonraları burjuvaların, güçleri